

Полғадағ наклонение

Полғадағ наклонениенің форма­зы, иділістің төстігіне алай өөніне **-ғадағ/-гедег, -хадағ/-кедег, -адағ/-едег** хозым хозылып, пүтче.

-ғадағ/-гедег варианттар үн­нің согласнайларға (**ғ, г, ң**, согласнайлардан пасха) паза гласнайларға тоозылчатхан иділістерге хозылчалар: *салғадағ, сомғадағ, көргедег, пілгедег*.

Гласнайларға тоозылчатхан иділістерде хозымның **ғ, г** тапсағлары, ікі гласнайларның аразында пол парып, хакас тіліндегі фонетика законы хоостыра түс халчалар, орнында узун гласнай пол парча: *ойнаадағ* (<ойна+ғадағ), *тастаадағ* (<тасты+ғадағ), *синеедег* (<синне+гедег), *үлеедег* (<өле+гедег).

Туных согласнайларға тоозылчатхан иділістерге **-хадағ/-кедег** варианттар хозылчалар: *сам+хадағ, сых+хадағ, пас+хадағ, ит+кедег, теп+кедег, пөк+кедег*.

Ғ, Г, Ң согласнайларға тоозылчатхан иділістерге **-адағ/-едег** варианттар хозылчалар: *сағ+адағ, чығ+адағ, чуғ+адағ, тоң+адағ, үг+едег, сүг+едег, тең+едег*.

Полғадағ наклонение форма­зындағы иділістернің сырайча хубулызы

Пу формадағы иділістер, хыныстығ наклонениедегі иділістерөк чіли, сырайча толдыра сырай хозымнары полызиинаң хубулчалар.

Итірчеткен форма

Пір сан

1-ғы с. ал-ғадағ+бын	ит-кедег+бін	сағ-адағ-бын	төле-(г)едег-бін
2-чі с. ал-ғадағ+зың	ит-кедег+зің	сағ-адағ-зың	төле-(г)едег-зің
3-чі с. ал-ғадағ	ит-кедег	сағ-адағ	төле-(г)едег

Көп сан

1-ғы с. ал-ғадағ+быс	ит-кедег+біс	сағ-адағ-быс	төле-(г)едег-біс
2-чі с. ал-ғадағ+зар	ит-кедег+зер	сағ-адағ-зар	төле-(г)едег-зер
3-чі с. ал-ғадағ+лар	ит-кедег+лер	сағ-адағ-лар	төле-(г)едег-лер

Итірбинчеткен форма

Полғадағ наклонениенің итірбинчеткен формазы иділістің итірбинчеткен өөнінең пүтчелер: ал-ба-ғадағ>албаадағ, сатпаадағ, ойнабаадағ.

Хозымның пастағы -ғ, -г согласнайлары ікі гласнай аразына кір парып, хакас тіліндегі фонетика хоостыра түс парча, орнында узун гласнай пол парча:

ойна-ба-(ғ)адағ > ойнабаадағ,

кис-пе-(г)едег > киспеедег,

сағ-ба-(ғ)адағ > сағбаадағ.

Пір сан

1-ғы с. албаадағ+бын	итпеедег+бін	сағбаадағ-бын	төлебеедег-бін
2-чі с. албаадағ+зың	итпеедег+зің	сағбаадағ-зың	төлебеедег-зің
3-чі с. албаадағ	итпеедег	сағбаадағ	төлебеедег

Көп сан

1-ғы с. албаадағ+быс	итпеедег+біс	сағбаадағ-быс	төлебеедег-біс
2-чі с. албаадағ+зар	итпеедег+зер	сағбаадағ-зар	төлебеедег-зер
3-чі с. албаадағ+лар	итпеедег+лер	сағбаадағ-лар	төлебеедег-лер

Полғадағ наклонениенің тузалары

Полғадағ наклонениедегі иділіс өөнінде чоохтанчатхан кізінің сағызы хоостыра, ибіркізін көре, полар туста (чоохтанчатханаң соонда) иртіріл полғадағ алай иртіріл полбаадағ действиені таныхтапча. Көзідімнер: *Орис сағын турза, нулар мының тонын суургадаглар* (Т.Б.). *Халын уйғудагы аалны көрзе, пеер чаа хақан даа килбеедег осхас, ол ааллар хақан даа іди амыр узаадаглар* (И.К.). *өскен сыны пөзік, сылагай, курең харахтарында ойнапчатхан харааны даа көр салгадаг* (Г. Каз.).

Полғадағ наклонениенің хадыл тус формалары парох. Олар пол полызығлығы иділіс полызиинаң пүтчелер: килгедег полған, тоозылбаадағ полған.

Полғадағ наклонениенің формазын –**чатхандағ/-четкендег, -ғандағ/-гендег** хозым ползыиынаң пўткен изъявительнай наклонение формаларынаң алчаастабасха кирек. Олар тиңнестірілчеткен полчатхан, ирткен тустағы сын действиелерні таныхтапчалар. Көзідімнер: *Пайадаң харааан туу тартыпчатхан сал алыл парғандағ – ол нименің прай сынын сизін салған (Д.Ч.). Ол сыынаң пеер чўрегімде успас чалын көйчеткендег (Н.Д.).*

Алтында турған хара чирі

Хада айланыбысхандағ.

Тигір чахсы паары

Тиңе ибірілібіскендег (нымахтаң).

Идер тоғыстар

1. Иділістерні полғадағ наклонениеде турғызыңар. 3–4 сөснең чоохтағ сағынып, пазыңар.

Ис, тудыс, харбас, санас, сых, сарнас, кис, пас, сас, хас, чоохта, көглес.

2. Пирілген иділістерні полғадағ наклонениеде турғызыңар, сырай пастыра хубулдырыңар.

Хайралла, піл, хығыр, тоғын, үгрен, күстен, чўктен, хабыс, итір, кизіл, айлан, сухсат, хыйыл, оттат, сап, сағы, пастал, уста, хоста, хооста.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.
3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.

4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.